

Dubrovačke Respublike, posebice od 1667. do 1683. Svi diplomatski potezi, uspjesi i neuspjesi, prijedlozi i iščekivanja, mehanizam diplomatskih kanala i razgovora mogu se vidjeti i uočiti. Gradić je kudikamo više dao svom gradu živeći u Rimu, tadašnjem jednom od svjetskih središta kulture i diplomacije, nego da je ostao u Dubrovniku. Razumno je volio svoj grad. Htio je više i bolje nego je često uspijevaao i postizavao.

Poslije ove monografije bojim se da će se moći nešto bitno novoga dodati Gradićevu liku. Možda će se u pojedinostima njegovih diplomatskih procjena i ostvarenja uspjeti štogod drugačije reći. Bitno neće mijenjati ovdje iznijetu okosnicu. Jednakao je moguće ulaziti u detalje njegovih rasprava iz egzaktnih područja. Time će se stručnjaci, zacijelo, još baviti. Neće se zaobilaziti ni njegova djelatnost u humanističkim radovima, posebice književnosti s njenim vrstama. To je samo stvar mogućih budućih dotjerivanja. Ovo djelo ostaje trajan spomenik neumornom i svestranom diplomati, znanstveniku, polihistoriku i nadasve rodoljubu Stjepanu Gradiću.

Josip Lučić

ZELJKO R A P A N I Ć : PREDROMANIČKO DOBA U DALMACIJI

Logos, Split 1987, 239 str. + XXXII table

Knjiga Zeljka Rapaića svakako je jedan od važnijih doprinosa proučavanju našega ranog srednjovjekovlja posljednjih godina. Iako pisana prvenstveno iz vidokruga povijesti umjetnosti, ona osvjetljava promatrano razdoblje s mnogo šireg aspekta. Autor se potrudio da o predromanici kao dobu i pojavi progovori i uz pomoć povijesti, arheologije i lingvistike, što je dosta rijedak primjer interdisciplinarnosti u nas.

I sam svjestan nedostatka pojma »predromaničko doba« (od sredine 9. do sredine 11. st. — ova je datacija, naravno, sasvim gruba), autor objašnjava da se njime poslužio i zbog potrebe za nadovezivanjem na dosadašnja istraživanja. Termin je ipak, pretežno određen povjesnoumjetničkim viđenjem tog razdoblja, a manje karakteristikama društvenih odnosa. Činjenica je, doduše da se to razdoblje doista izdvaja svojim značajem od epohe koja mu je prethodila (»tamna stoljeća i vrijeme formiranja hrvatske države), kao i one što je slijedila (uspon nakon »godine 1000.«, što se kod nas očituje zapravo tek od sredine 11. stoljeća, odnosno za vladavine Petra Krešimira IV i Zvonimira), ali bi ga se trebalo imenovati drugačije, a ne prema stilu u umjetnosti, makar on u nekoj mjeri i prevladava kao odraz vremena.

Ponekom će se čitaocu učiniti neprikladnim i termin »Dalmacija« sadržan u naslovu. S jedne je strane Dalmacija u doba predromanike obuhvaćala samo bizantske gradove i otoke, a s druge, prostor između Cetine i Zrmanje, što ga autor proučava, zapravo je bio jezgra ranosrednjovjekovne Hrvatske. Zbog čega, dakle, ne »Predromantičko doba u Hrvatskoj«? Mislim da je autor ipak postupio ispravno, jer je suvremenim pojmom Dalmacije obuhvatio i njen bi-

zantski, kao i hrvatski ranosrednjovjekovni dio, što je, uostalom i objasnio (10). U analizama pak često donosi primjere i iz ostalih hrvatskih zemalja, tako Istre, Primorja i južne Dalmacije.

U prvom dijelu knjige (*Uvodna razmatranja*), pored ovakvih napomena što se odnose na neke ključne termine u naslovu i knjizi uopće, Rapanić je donio i iscrpan, informativan pregled literature iz kojega čitalac može saznati kako se razvijalo istraživanje predromatičke umjetnosti u nas i s kojim su se sve problemima suočavali povjesničari umjetnosti u njenu tumačenju. Rapanić kritički vrednuje priloge od Bulićevih do najnovijih domaćih i inozemnih (obuhvaćena su i izdanja iz 1986.), iznoseći brojne svoje primjedbe i opaske, tako da se ovaj historiografski pregled aktivno uključuje u cjelinu knjige, a nije samo, kako to često biva, informativni dodatak.

Drugi je dio knjige (*Opća razmatranja*) onaj što historičare svakako najviše zanima. U njemu autor, pored ostalog, nastoji odrediti društveni, odnosno povijesni i prostorni okvir razvoja predromanike. Već u uvodnom poglavlju (*Glavna načela proučavanja*) Rapanić konstatira da se nedostaci dosadašnjih istraživanja predromanike, u prvom redu gotovo isključivo oslanjanje na stilsko-tipološke analize, mogu izbjeći jedino uklapanjem predromike u povijesni kontekst. Drugo je važno polazište autora isticanje potrebe da se predromanika, kao svaka povijesna pojava, proučava u kontinuitetu u odnosu na njoj prethodno razdoblje, u ovom slučaju na prijelazno doba 7. i 8. stoljeća.

Upravo na ovim stranicama Rapanić daje važan prilog historijskoj znanosti inzistirajući na potrebi proučavanja neprekinutog života u dalmatinskim gradovima, pa i u njihovu zaleđu. Premda bi se moglo smatrati da je pitanje kontinuiteta riješeno radovima niza historičara (spomenimo samo M. Suića, N. Klaić, L. Margetića), i dandanas se ponekad pojavi zastarjelo shvaćanje o potounom razaranju primorskih gradova, čime bi antički svijet bio zbrisan duž čitave obale (Koščak). Stoga je svaki novi prilog, a pogotovo historičara umjetnosti i arheologa, dobrodošao da bi se što bolje oslikala činjenica da je antika nastavila živjeti, iako znatno osiromašena, i nakon slavenskog doseljenja. Postojanje kasnoantičkih crkava što ostaju u upotrebi, ponekad uz neznatne preinake, sve do predromanike, odraz je takvog neprekinutog, premda teškim uvjetima podvrgnutog života. Tek s konsolidacijom državnih odnosa Bizanta i Hrvatske, odnosno Franačke, te sa širenjem kršćanstva među Hrvatima, nastaju uvjeti za pojavu bogate i intenzivne građevinske djelatnosti predromanike.

Takvo viđenje Rapanić potkrepljuje rezultatima historičara (u najvećoj mjeri onima Nade Klaić), ali i vlastitim sudovima. Razloge predromanici traži u već spomenutim promjenama, ali i u mijenama unutar hrvatskog i dalmatinskog društva: u uzdizanju kneževsko-županskog sloja zaleđa i patricijskog (nazovimo ga tako uvjetno) gradova. Oni su bili nosioci potreba za gradnjom i ukrašavanjem crkava, ali i investitori. Zanimljivo je uočiti, što je autor propustio naglasiti, da sama crkva u to vrijeme investira malo ili ništa u nove gradnje. Natpisi spominju, kao darovatelje i ktitore, gotovo isključivo svjetovna lica. Razloge toj pojavi valja očito tražiti u još slaboj financijskoj snazi crkve, čija će materijalna snaga početi dolaziti do izražaja tek u 11. stoljeću, Izvjesni suvišak kapitala tada su imali samo pojedinci i Crkva će ovisiti o njihovoj darežljivosti kroz mnoga stoljeća: od onoga Severa što je splitskoj crkvi darovao kulu i palaču u vrijeme obnove nadbiskupije, preko zadarskog priora Andrije do Splicićanina Petra Crnog.

Rapanić se zalaže i za ponešto neočekivanu, ali zapravo logičnu periodizaciju: po njemu se predromanika javlja prije u Hrvatskoj nego li u dalmatinskim gradovima. Objašnjenje je jednostavno — pokršteni su Hrvati imali od sredine 9. stoljeća veće potrebe za crkvama no dalmatinski građani, pa se među njima započinje nešto ranije s obnovom, preinačivanjem ili gradnjom u predromaničkom slogu. To ne govori o razvijenosti sredine, nego možda upravo obratno: razvijenija je sredina imala još dovoljno sakralnih objekata što su mogli zadovoljiti njene potrebe.

Mnogobrojnost i male dimenzije crkava u zaleđu autor objašnjava geodemografskim datostima (*Povijesno-prostorni okvir*). Slavensko se stanovništvo naselilo po malim kraškim poljima, međusobno još uvijek povezanim rimskim cestama, ali dovoljno izoliranim da bi se u svakom stvorila posebna zajednica. Na rubovima tih polja nastajala su mala naselja pojedinih rodova, od kojih su nam danas poznata uglavnom samo groblja. Svako je od njih imalo potrebu za vlastitom crkvom čije su male dimenzije odgovarale broju vjernika u selu. Prodiranje kršćanstva u zaleđe bilo je omogućeno u nekoj mjeri i postojanjem prežitka staroga stanovništva koje se održalo zahvaljujući mirnoj slavenskoj kolonizaciji (kako je vidi Rapanić i s čime se, uz izvjesne rezerve, valja složiti).

Govoreći o doseljavanju Slavena, odnosno Hrvata, Rapanić prihvaća teoriju L. Margetića, što se vrlo dobro uklapa u njegovo viđenje pojave predromanike. Margetićeva teorija stoji, međutim, na preklimavim nogama a da bi se na nju smjelo oslanjati. Štoviše, ona Rapaniću nije bilo zapravo ni potrebna, jer se snaženje hrvatske države može tumačiti i drugačije, a ne samo tako kasnim doseljavanjem. Stoga bi bilo bolje da ju je Rapanić izostavio iz svog tumačenja, ili barem samo usputno na nju upozorio.

Glavnu razliku u pojavi predromanike u zaleđu i u gradovima Rapanić ispravno vidi u razlici u razvojnom stupnju: dalmatinski su gradovi razvijeniji i u njima predromanika nastaje kao autohtona pojava, rezultat kontinuiranog razvoja. Za razliku od njih, zaleđe je receptivno, ono samo ne može proizvesti novi stil, ali ga može prihvatiti (*Pitanja likovnog i prostornog izražavanja*). Pitanje koje je s tim u vezi ostalo, čini mi se, ipak nedovoljno razjašnjeno, glasi: kako to da se predromanika javlja ranije u receptivnom zaleđu, a kasnije u gradovima kasni za onom u zaleđu »možda više u okolnostima u kojima se po više naglasiti da su vremenske distance među pojavama obaju pravaca predromanike zapravo zanemarive (90) i bolje razraditi tvrdnju da predromanika u gradovima kasni za onom u zaleđu »možda više u okolnostima u kojima se pojavljuje negoli vremenom«?

Drugi dio autor završava jednom lijepom misli o starokršćanskoj umjetnosti kao umjetnosti masa, a predromanici kao umjetnosti pojedinca. Ona se zasniva na činjenici da u stvaranju starokršćanskih bazlika sudjeluju svojim prinosima i niži društveni slojevi, oni koji mogu platiti tek jedno polje u mozaiku, dok predromaničke crkve grade isključivo bogati pojedinci. Pri tome se situacija u zaleđu ne razlikuje od one u gradovima. Time se, ističe autor, izjednačavaju dvije sredine, makar u jednom društvenom sloju (95).

Potrebno je istaći da Rapanić u ovom dijelu, ali i drugdje, opetovano naglašava potrebu »deetnizacije« predromanike. Premda se već i prije ukazivalo na to da ne može biti govora o nekoj starohrvatskoj umjetnosti (kao posebnom, nacionalnom stilu), predodžba se o tome zadržala uglavnom do danas.

Stoga je autorovo nastojanje da predromaniku u nas prikaže, usprkos nedvojbениh specifičnosti, kao dio jedinstvene evropske pojave, korak k toliko potrebnom osuvremenjivanju naših znanosti o prošlosti.

Treći je dio (*Posebna razmatranja*) posvećen u većoj mjeri tipičnim problemima povijesti umjetnosti, odnosno stilsko-tipološkim analizama arhitekture i skulpture. No, i tu ima štošta zanimljivo za tipična historiografska istraživanja. Tako npr. u glavi o majstorima-klesarima, u kojoj ima podataka i misli o kontinuiranom postojanju kamenarskog obrta u dalmatinskim gradovima, ali i o kretanju obrtnika, dakle vezama i migracijama, na jadranskom prostoru. Možda je autor mogao svoje dokazivanje osnažiti još ponekim primjerom iz drugih struka, ili drugačijih veza.

U glavi *Pisana riječ — epigrafska baština* dao je Rapanić nekoliko rano-srednjovjekovnih natpisa s kompromisnim čitanjima i prijevodom, što mu je poslužilo da pokaže kako je kulturna razina hrvatsko-dalmatinskog rano-srednjovjekovnog društva (neka nam bude dopušteno upotrijebiti tu sintagmu) bila doista visoka. Tako se kakvoća onovremenih pisanih i likovnih djela pokazuju podudarnima.

Iako to nije bio autorov zadatak, možda bi se ovom prilikom moglo upozoriti — opaskom što traži temeljitije izučavanje natpisa — na dvije stilski različite grupe. Jedna je ona u koju bi se, od navedenih u knjizi, mogli ubrojiti natpisi kraljice Jelene, nadbiskupa Martina i prokonzula Grgura, dakle iz druge polovice 10. i prve 11. stoljeća. Ti su natpisi puni pohvala pokojnicima, odnosno samouvjerenosti kada je riječ o Grgurovu natpisu. Duh kojim odišu sasvim je različit od onoga u epitafima nadbiskupa Lovre i Petra Crnoga, koji su skromniji i ponizniji. Oni bi pripadali drugoj grupi, iz druge polovice 11. stoljeća. Iako bi trebalo analizirati sve natpise, pa tek onda zaključivati, može se već i sada pomisliti na promjenu duhovne klime pod utjecajem clunyjevskih reformi. Dvojni bi natpis Petra Crnoga tada možda odražavao sukob starog i novog shvaćanja: njegovu vlastitu samozatajnost nasoram pohvala staroga kova što mu ih upućuje obrazovani svećenik. Ne bi li, dakle, ova druga skupina pripadala radije »dobu romaniku«?

Vrijednost Rapaničeve knjige je neosporna, pogotovo promatarmo li je u sklopu naše oskudne i prilično jednolične medievističke produkcije. Ona je i primjer valjanog interdisciplinarnog pristupa predmetu izučavanja te, s te strane, nadajmo se, putokaz budućim istraživačima.

Na kraju je knjige popis literature, naveden kronološki za svakog pojedinog autora, što je omogućilo svođenje bilježaka samo na najosnovnije podatke (ime autora, godina izdanja teksta, stranica), a time i znatnu uštedu na prostoru kao i njihovu lakšu kontrolu. Pored kazala osobnih i zemljopisnih imena, postoji i kazalo važnijih pojmova, no ono je, vjerojatno, moglo biti urađeno i bolje: možda je njime trebalo obuhvatiti još neke pojmove, a za one navedene zabilježiti sve stranice na kojima se javljaju.

Neven Budak

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 21

ZAGREB

1988.

RADOVI	VOL. 21	str. 1—296	Zagreb 1988.
--------	---------	------------	--------------

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 4.000 din

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

R A D O V I 2 1

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Davor

ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajeva 15, Zagreb

BERTOŠA SLAVEN, student, Filozofski fakultet, Zagreb

BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet, Zagreb

ČORALIĆ LOVORKA, student Filozofski fakultet, Zagreb

JELIĆ-BUTIĆ dr. FIKRETA, Institut za radnički pokret, Zagreb

JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

KARAMAN dr. IGOR, Ružmarinka 5, Zagreb

LUČIĆ dr. JOSIP, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

MATICKA dr. MARIJAN, docent Filozofski fakultet, Zagreb

MIJATOVIĆ ANĐELKO, profesor, Susedgrad, Zagreb

MIROŠEVIĆ mr. FRANKO, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu Zagreb

OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

SEKULIĆ ANTE, prof. Zagreb

VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

WOJTISKA HENRYH, Varšava, Poljska

ŽIVKOVIĆ dr. PAVAO, Filozofski fakultet, Zadar
